

Hartmut Rosa

A kezelhetetlen

HARTMUT

Fordította
Csordás Gábor

ROSA

A kezelhetetlen

TYPOTEX

A mű fordítását a Goethe Intézet támogatta.

A fordítás alapjául szolgáló mű:
Hartmut Rosa: *Unverfügbarkeit*
© 2018 Residenz Verlag GmbH
Salzburg–Wien

Hungarian translation © Csordás Gábor, 2024
Hungarian edition © Typotex, Budapest, 2024
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 978 963 493 280 2

Kedves Olvasó!

Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról a www.typotex.hu
és a facebook.com/typotexkiado oldalakon értesülhet.

Typotex Kiadó

Alapította Votisky Zsuzsa, 1989

A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

Felelős kiadó: Németh Kinga

Felelős szerkesztő: Leiszter Attila

Borítóterv: Somogyi Péter

Nyomdai kivitelezés: Séd Nyomda, Szekszárd

ELŐSZÓ

A MAGYAR KIADÁSHOZ

Amikor 2018 tavaszán írni kezdtem ezt a kis könyvet, még nem tudhattam a Covid-pandémiáról, amely nem sokkal később rátört a világra – és még kevésbé az új, barbár háborúról, amely szűk négy év múlva tört rá Európára. És a könyv utolsó, „A kezelhetetlen visszatérése szörnyetegként” című fejezetét először egyáltalán nem terveztem. Céлом inkább az volt, hogy könyvem első felében leírjam, miért irányul és alapul arra a modern társadalom (keleten éppúgy, mint nyugaton, északon éppúgy, mint délen), hogy a világot – tudományos, technikai, gazdasági és, ha másként nem megy, akár katonai eszközökkel – uralhatóvá, elérhetővé és kezelhetővé tegye. A második részben azt akarom megvilágítani, hogy egy maradéktalanul uralt világ egyáltalán nem tesz boldoggá minket, hanem éppen-séggel hiányzik belőle a szín, a titok, amely kívánást ébreszt bennünk, hajtóerőt biztosít és motivál – hogy az életet élni érdemesnek lássuk. Csak azt tudjuk valóban megélni, ami egy kicsit mindig visszahúzódik tőlünk. Mihelyt egy szeretett személyt teljes ellenőrzésünk alá vontunk, nem fogjuk szeretni többé, és ha mindent,

amit egy könyv vagy egy zenemű tartalmaz, teljes egészében megértettünk és kimerítettünk, nem lesz többé a kedvenc könyvünk vagy zenedarabunk. A boldogság azt jelenti, hogy valamivel – egy személlyel, egy műalkotással, egy tájjal, egy eszmével vagy egy munkával – állandó kölcsönhatásban, cserevonatkozásban állunk, és ez újra és újra meglep és megváltoztat minket. Ennek a másik félnek fáradsággal kell járnia, kell és szabad nyugtalanítania és kihívnia minket – különben holt műtermék lesz számunkra. Ehhez az kell, hogy a másik fél elérhető legyen ugyan számunkra – de uralható éppen hogy nem. Ezt akartam megmutatni.

Írás közben aztán ráeszméltem, hogy a világot egyáltalán nem tartjuk ellenőrzésünk alatt, és a saját életünket sem. Az egyre jobb technika, az egyre sűrűbb hálózatok és az egyre nagyobb lehetőségek dacára – vagy éppen ezek miatt – az élet egyre ellenőrizhetetlenebbé, jósolhatatlanabbá válik számunkra. Az embereknek egyre gyakrabban az a benyomásuk, hogy az ellenőrzés kicsúszik a kezükből, és ekkor tehetetlennek érzik magukat. Ez történik például akkor, amikor lakásunkban felcsavarjuk a fűtésszabályozót, és a fűtőtest mégis hideg marad. Vagy ha az internetkapcsolat akadozik. Az okostelefon ilyenkor azt mondogatja, „kis türelmet, kis türelmet”, és mi semmit sem tehetünk – nem fizetünk, nem jelentkezünk be, nem hívunk föl senkit, még segítséget sem hívhatunk. Teljesen tehetetlennek érezzük magunkat, holott az imént, amikor a készülék még működött, hatalmasak, szinte mindenhatók voltunk. Egy másik síkon, dolgozókként és fogyasztókként is gyakran

teljesen tehetetlennek érezzük magunkat: mintha egy óriási mókuserék forgatna, amelyben egyre több lehetőség és opció, tehát kezelhetőség adódik, de egyre kevésbé tudjuk, hova rohanunk tulajdonképpen, és miért kell rohannunk. Egy *szárguldó veszteglés* foglyai vagyunk.

Ehhez teljesen hasonló módon nagyban, a makroszinten sem jobb a helyzet a modern társadalomban: egyre jobban megtanuljuk ismerni és uralni a természetet és erőforrásait, és egyre kezelhetőbbé tesszük céljaink tekintetében, ám eközben fennáll a veszély, hogy elpusztítjuk, és aztán magunk is a klímaváltozás és következményei, a viharok, a forróság és az áradások tehetetlen áldozatai leszünk. A (magunk okozta) kezelhetetlenségnek ez az új fajtája nem olyan, hogy boldogulhatnánk vele; itt *negatív* kezelhetetlenségről van szó, amely nem tesz lehetővé sikeres, mély életvonalatkozást, hanem, éppen ellenkezőleg, az egzisztenciális elidegenedés kifejeződése és tapasztalata. Ez a fajta elidegenedéstapasztalat az alapja nézetem szerint a nyugati demokráciák válságának is, amelyekben a népszuverenitás elve – minden politikai hatalom a népből származik – ugyancsak egyfajta mindenhatósággal kecsegtet: nekünk magunknak, az állampolgároknak szabad és lehet együttélésünk formáit és alakzatait meghatározni; egyetlen egyház, egyetlen király sem írhatja elő számunkra, hogyan éljünk; még a természet korlátai is sok tekintetben áthághatóknak látszanak. Szuverén cselekvők vagyunk. Csakhogy ezzel túl gyakran áll szemben a radikális politikai tehetetlenség tapasztalata: az állampolgárok az elszabadult pénzpiacokkal, gazdasági

konszernekkel, a világméretű hálózatokkal és a készülő klímakatasztrófával szembesülve úgy érzik, politikailag már egyáltalán semmit nem képesek meghatározni és ellenőrizni. *Take back control* – nem véletlenül hangzott így a brit Brexit-mozgalom jelszava: a jobboldali populisták a mindenhatóság ígéretének beváltásával kecsegtetnek – még ha ez azzal jár is, hogy a világ politikailag, katonailag és ökológiailag még kiszámíthatatlanabbá és ellenőrizhetetlenebbé válik. *A világ számszaki uralhatóvá tételének* – amivel már Max Weber a modernitás alapelvét, a racionalizálás folyamatát jellemezte – kísérlete azonban paradox módon azt eredményezi, hogy az élet minden lehetséges vonatkozásában új és radikális formában válik kezelhetlenné a világ.

És ennek a helyzetnek a leírására választottam könyvem utolsó fejezetének címét: „A kezelhetlen visszatérése szörnyetegként”. Akkor még nem sejthetem, hogy hamarosan egy, sőt két szörnyeteg támad az egész világra a SARS-CoV-2 vírus és az ukrajnai háború képében, és a világ meg az élet lényegi kezelhetlensége szélsőséges alakban válik érzékelhetővé. A SARS-CoV-2 a kijárási tilalom időszakában pusztán fizikailag is megrövidítette világhatókörünket: a fizikailag elérhető tere ideiglenesen saját lakásunkra zsugorodott. A vírus azért is kezelhetetlen volt kezdetben, mert tudományosan feltáratlan, orvosilag kezelhetetlen, gazdaságilag vagy politikailag ellenőrizhetetlen volt – ráadásul számunkra, egyének számára még észlelhetetlen is. Nem hallhatjuk, láthatjuk, szagolhatjuk, tapinthatjuk vagy ízlelhetjük, akár már benne is lehet a testünkben,

anélkül hogy tudnánk. A modern társadalom Kínában, akárcsak Európában és Amerikában, erre úgy reagált, hogy a betegséget a lehető leggyorsabban ismét ellenőrzésünk alá kell vonni. És ez biztosan helyes is. De a világjárvány egyúttal arra figyelmeztet, hogy az életet mint olyant soha nem tarthatjuk teljesen ellenőrzésünk alatt.

A Putyin által indított támadó háború Ukrajna ellen ezzel szemben biztosan más jellegű, hiszen szándékosan és tervezetten robbantották ki – és mégis, különösen a biztonsághoz és kiszámíthatóságához szokott nyugat-európaiak számára, drasztikus módon tette láthatóvá, milyen gyorsan és könnyen omolhatnak össze az ő rutinjaik is, és törhetnek össze életük alapjai. Az erőszak és a háború által közvetlenül érintettek számára a világ olyan kezelhetetlen lett, mint a legsötétebb középkorban volt – pontosabban számukra még sokkal szörnyűbb módon vált kezelhetetlenné, mert őket nemcsak fosztogató katonahordák fenyegették, hanem láthatatlan harci drónok, váratlan rakétacsapások stb. is. És amikor a gáz-, víz- és áramellátás csődöt mond, a modern ember sokkal tehetetlenebb, mint elődei a régi korokban, hiszen az önfenntartás összes alapvető technikáját elfelejtették. Olyan szörnyeteg kezelhetlenséget tapasztalnak tehát, mint amilyen az atomhalál fenyegetése volt – miközben az atommag hasításának képessége hatalmas és alapjában véve nagyszerű lépés az anyag kezelhetővé tételének útján.

A világ ellenőrzés alá vonásának kísérlete azonban nemcsak külsőleg vezet szörnyeteg kezelhetlenségek

létrehozásához, hanem belsőleg is kudarcot vall, mert egy olyan világhoz való viszonyulást eredményez, amelyet ebben a könyvben támadó viszonynak nevezek: az igény, hogy mindent számokba és adatokba foglalva és algoritmusokkal irányítva tegyünk jobbbá, *belső* elidegenedéshez vezet, a világ tényleges elsajátítása, vagy az én szóhasználatommal *sajátunkká tétele* képességének elvesztéséhez. Elzárja egy empatikus vagy rezonáns világvonatkozás lehetőségét. Akinek valaha volt olyan érzése, hogy a Spotify százmillió zenei címe vagy az ötszáz Facebook-ismerőse közül igazából egyikhez sincs hozzáférése, „drótja”, kapcsolata, egyik sem „szólítja meg”, az tudja, mire gondolok. Könyvem végkövetkeztetésének kiélezett megfogalmazása szerint egy *maradéktalanul kezelhetővé tett világ* olyan világ volna, amely számunkra „halott”, amellyel többé nem léphetünk eleven kapcsolatba, amelyben egyfajta kollektív „kiégésben” megmerevedünk, miközben fejvesztetten rohanunk egy mókuserékben. A morális pánik, amely megfigyelésem szerint elfogja a modern világot, emellett abban is gyökerezik, hogy a modern ember a világhoz való két, egyformán problematikus viszony között teng-leng: egyfelől a paraméteresen kezelhetővé tett világ némának, halottnak, hidegnek és üresnek tűnik számára, és ennek eredményeképpen már alig képes érezni magát, másfelől viszont az a benyomása, hogy kicsúszik kezéből az ellenőrzés, átláthatatlan dinamikájú örvénybe merül. Mindkét tekintetben elvész az a tulajdonság, amely a világhoz való rezonanciaviszony nélkülözhetetlen eleme: a világba és önmagunkba, egy-

felől a saját énhatékonyságunkba, másfelől az elénk siető világba vetett alapvető bizalom; tehát a bizakodás abban, hogy lehetséges egy válaszképes világviszony, amelyik nem az uralás és az ellenőrzés attitűdjén alapul, hanem az odahallgatásén és válaszolásén, azaz a rezonanciaképességen.¹

Ezért meggyőződésem, hogy az emberek ma globális méretekben az előtt a feladat előtt állnak, hogy megtalálják a világban lét olyan más formáját, amelynek nem kell ugyan lemondania a tudomány és a technika vívmányairól, mégsem imbolyog ide-oda egyfelől az abszolút hatalom vagy uralás igyekezete, másfelől a belső (kiegésből, illetve elidegenedésből fakadó) és a külső (a klímakatasztrófával vagy az elszabadult pénz- és versenypiacokkal, vagy éppenséggel a szolgálatot felmondó okostelefonokkal szembeni) tehetetlenség tapasztalata között. Ehhez szükség van, a könyvemben kifejtettek értelmében, az élet kezelhetetlenségének egy másféle megközelítésére, amelynek körvonalait itt a „rezonancia” címszó alatt próbálom meg felvázolni. Ez a másféle megközelítés a világ *elérhetőségét* célozza, anélkül hogy összekeverné a *kezelhetőséggel*. A modern életforma ennek megfelelő átalakítása, mindenekelőtt, de nem kizárólag az ökológiai dimenzióban, e téren hatalmas kihívást jelent. Nyilvánvalónak tűnik számomra, hogy ezt a nagy feladatot csak együtt, minden kulturális és

¹ Az utalást a világba vetett bizalom fontosságára mint a rezonanciaképesség egyik előfeltételére Erik Borgman egy megjegyzésének köszönhetem, melyet a rezonancia fogalmával összefüggésben a DeZinnen egyik rendezvényén tett Hágában, 2022 márciusában.

nyelvi határon átnyúló közös cselekvéssel tudjuk végrehajtani. Ezért nagy öröm és nagy remény számomra, hogy ez a kis könyv most magyarul is megjelenik. Gondolkodásomat és írásaimat úgy fogom fel, mint amelyek a legkülönbözőbb nyelveket beszélő, a legkülönbözőbb életkorú és származású emberekkel folytatott szakadatlan dialógusban keletkeznek, fejlődnek tovább és változnak. Mostanáig megesett találkozásaim magyarországi kollégákkal, hallgatókkal és egyszerű emberekkel pedig azt mutatják, hogy az eszmecsere a magyar olvasókkal különösen gyümölcsözőnek bizonyulhat. Ezért nagyon örülök, ha Önöktől hallhatom, hogy érveim hol és mennyiben tűnnek meggyőzőeknek, és hol rendelkeznek Önök egészen más tapasztalatokkal, vagy voltak le eltérő végkövetkeztetéseket. Azt is nagyon remélem, hogy ez csak az első lépése lesz egy hosszan tartó, termékeny dialógusnak!

Jéna és Erfurt, 2022 májusában

Hartmut Rosa

Bevezetés

A HÓRÓL

Emlékeznek még gyerekkoruk első hóesésére késő ősszel vagy télen? Egy másik valóság betörése volt. Félénk, ritka valami, amely látogatóba érkezett, amely alászállt, és közreműködésünk nélkül megváltoztatta a világot körülöttünk, akár egy váratlan ajándék. A hóesés egyenesen a kezelhetetlen egyik tiszta megjelenési formája: nem tudjuk előállítani, kikényszeríteni, még biztonsággal előre tervezni sem, legalábbis hosszabb időtávra nem. Mi több: a havat nem vehetjük birtokunkba, nem sajátíthatjuk ki: ha a kezünkbe vesszük, kicsorog az ujjaink közül, ha bevisszük a házba, kifolyik belőle, ha pedig a mélyhűtőbe tesszük, többé már nem lesz hó. Talán éppen ezért vágyik utána olyan sok ember, nem csak a gyerekek, különösen karácsonykor. Már hetekkel korábban megrohanják és faggatják a meteorológusokat, fehér lesz-e a karácsony. Milyenek a kilátások? És természetesen nem hiányoznak a kísérletek a hó kezelésére: a téli sport intézményei garantált hóval hirdetik, „hóbiztosként” jellemzik magukat; hóágyúkhöz folyamodnak és műhavat fejlesztenek, amelyik még plusz tizenöt foknál is kitart.

A hóhoz való viszonyunkban mint kristálygömbben tükröződik a világhoz való modern viszony drámája: a modernnek nevezett életforma kulturális hajtóereje a világ *kezelhetővé* tételének képzete, óhaja és kívánsága. Elevenség, érintettség és valódi tapasztalat azonban a *kezelhetetlennel* való találkozásból születik. Egy tökéletesen tudott, tervezett és uralt világ halott világ lenne. Ez nem metafizikai felismerés, hanem mindennapi tapasztalat: az élet folytonos kölcsönhatásban zajlik aközött, ami leigázható, és aközött, ami leigázhatatlan marad, és mégis „közünk van hozzá”; mintegy a határvonalon történik meg. Vegyünk egy olyan tömegjelenséget, mint a labdarúgás. Miért mennek az emberek a stadionba? „Mert nem tudják, mi lesz az eredmény”, hangzott 1954-ben Sepp Herberger szövetségi edző sokat idézett *bon mot*-ja. Ellentétben a sokszor emlegetett panasszal, hogy *a foci „csak a pénzről szól”*, a játék vonzerejét az adja, hogy a győzelmeket és vereségeket nem lehet kikényszeríteni és megvásárolni, éppen nem kezelhetőek. A labdarúgás sok ember számára olyan izgalmas, hogy a következő ligamérkőzésig heteken át libidinális vágyai fókuszát képezi, mivel alkati kezelhetetlenség jellemzi. Igaz, hogy nem feltétlen kezelhetetlenség: pénzzel, de edzéssel is befolyásolni lehet a játékeseményt, amivel minden amatőr sportoló is tisztában van, nemcsak a labdarúgásban, hanem a teniszben, a kosárlabdában, minden sportágban: hiszen például a teniszpályán jó felkészüléssel, mentális tréninggel, lazítással növelhetjük esélyeinket, de a győzelmet, a következő pontot sohasem kényszeríthetjük ki. Mi több, pusztán az erőfeszítés fokozásával

semmit sem érhetünk el: minél inkább igyekszünk a gólt vagy a következő pontot kezelhetővé tenni, azaz kikényszeríteni, annál kevésbé sikerül. Ezért folyamodik sok hobbisportoló, például szerválás előtt, obskúrusnak tűnő rítusokhoz, amelyek mágikus műveletekre emlékeztetnek, hogy a kezelhetetlent kezelhetővé tegyék; és az ezen a határvonalon zajló küzdelem és feszültség tartja fenn a sportok iránti lelkesedést.²

Kezelhető és kezelhetetlen kölcsönhatása azonban nem csupán sok sportág létesítő eleme, hanem a játéké általában véve: a kártyaé és a sakké, az ostábláé és a szerencsejátékoké. Kezelhető és kezelhetetlen viszonya mindeközben változó: a sakkban viszonylag biztosan megjósolható a győzelem és a vereség, a „Ki nevet a végén?”-ben és a szerencsejátékokban sokkal kevésbé. De nem csupán a játékokban van így. A kezelhetetlenel való találkozás, és a vágy, hogy kezelhetővé tegyük, vörös fonalként húzódik végig az élet minden területén. Vegyük az elalvást: minél inkább akarjuk, annál kevésbé tudjuk kikényszeríteni. Valamit mégis tehetünk – például sétálhatunk vagy szabályos előkészítő rutinokat fejleszthetünk ki –, hogy bekövetkeztét megkönnyítsük. Vagy a szerelmet: *Hold the line, love isn't always on time* – énekli találóan a Toto együttes. Vagy az egészséget: persze, megpróbálhatjuk csökkenteni a megfázás kockázatát, próbálhatunk egészségesen táplálkozni, de az, hogy megfázunk-e, rákot vagy porckorongsér-

² Ezt az észrevételt Anton Röhrnek köszönhetem, aki nagyhatású szöveget írt *Kész? Rajta! Esszé rítus és rezonálás összefüggéséről a teniszben* címmel a teniszezők rituális praktikáiról (Erfurt, Max Weber Kollégium, 2018).

vet kapunk-e, az már a kezelhetetlenség – vagy inkább: a részleges kezelhetőség – körébe tartozik. A játéktól a szerelemig, a hótól a halálig: a kezelhetetlenség az emberi élet és az emberi alaptapasztalat alkotóeleme, és ha a modernitás világhoz való viszonya a kérdés, vagyis az a mód, ahogy a mai társadalom intézményei és kulturális gyakorlata a világhoz viszonyulnak, és ennek következtében minket mint modern szubjektumokat a világban elhelyeznek, akkor az elemzés döntő fókuszát az alkotja, hogyan viszonyulunk egyénileg, kulturálisan, intézményesen és strukturálisan a kezelhetetlenhez. A következő oldalakon megpróbálom ezt a fókuszot következetesen a jelenkori késő modern társadalom mindennapi gyakorlataira és társadalmi konfliktusaira irányítani, és megvizsgálni, mit tudhatunk meg ebből a nézőpontból. Kezdeti hipotézisem a következő: miközben mi, késő modernnek az összes megnevezett síkon – egyénileg, kulturálisan, intézményesen és strukturálisan – a világ kezelhetővé tételére törekszünk, a világ minduntalan „támadáspontként” vagy támadáspontok sorozataként áll előttünk, vagyis olyan tárgyak sorozataként, amelyeket tudni, elérni, meghódítani, uralni vagy használni kell, és éppen ezáltal tűnik úgy, hogy az „élet”, vagyis mindaz, ami az élelenség és találkozás tapasztalatát alkotja – ami a rezonálást lehetővé teszi –, kicsúszik a kezünk közül, és ez ismét csak szorongást, frusztrációt, haragot, sőt kétségbeesést eredményez, amely aztán többek között tehetetlen politikai agresszivitásban csapódik le.